

SVÁR VÍRY A SKEPSE V POEZII FRANTIŠKA HALASE (Poznámky na okraj básníkového vývoje)

JIŘÍ SVOBODA

Proč takto prostřednictvím pojmů, které mají obecnější platnost a směřují především k určení duchovního života člověka, vymezovat Františka Halase, jednoho z předních českých básníků dvacátého století, o němž dobře víme, že ke svému levicovému „věření“ se často otevřeně hlásil? Je třeba si uvědomit, že toto vymezení není nové a že v naší literární historii se skoro ustálila zvyklost vnímat Halase jako básníka pohybujícího se ve svých postojích na pomezí víry a skepse. Halas patřil ke spisovatelům, ovlivněným svým původem, kteří se však s tímto předurčením nikdy nesmířili a hledali z něho usilovně východisko. Byla to především sociální determinace, která předurčovala jeho postoje, stigma společenské vyřazenosti nesl v sobě takřka po celý život. Působení těchto faktorů bylo umocněno i historickou realitou: Halas vstupoval do literárního života po první světové válce a vstřebal do sebe, stejně jako jeho generační druhové (Seifert, Nezval, Wolker), všechny dobové iluze o revoluční proměně světa. Už v počátcích svého vývoje, tedy do vydání prvotiny *Sépie* (1927), prošel nejen stadiem proletářské poezie, ale ve svém poetistickém období se takřka ztotožňoval s programovými tezemi Devětsilu. V básních a úvahách o poezii z té doby vyznával ideál „svobodného a žonglérského ducha“; fascinovaly ho jevy „efemérní, a proto krásné“, nejednou se mu však zjevuje na pozadí této opojné poetistické hravosti obraz klauna, který „pod maskou“ ztratil svou tvář; šlo nepochybně již o první zárodky existencionálního pocitu, který se plně rozvinul v Halasově poezii třicátých let.

U Halase od počátku se objevuje vůle ztotožnit se s ideou a přijmout ji jako svoji základní jistotu; neméně silné je však i jeho odhodlání odpoutat se od ní ve chvíli, kdy začne omezovat jeho tvůrčí rozlet. Zaujetí literaturou vyvěralo u něho ze samé podstaty osobnosti neustále hladově po skutečném prožitku krásy. Už v roce 1919 píše Josefu Florianovi a žádá o zaslání jím vydávaných publikací, protože je „nadšeným ctitelům knih jak úpravou tak obsahem krásných“ a chce také Florianovi v jeho „krásných snahách podporovati“.¹ Zanedlouho jako básník díky svému zaujetí pro krásu se ocitne před dilematem, v jeho dopisu z Paříže čteme: „Nelze se zřítí poezie pro vřavu politického boje, ale též ne boje pro poezii.“ A dodává: „Přes svoji úžasnou skepsi nikdy neopustím své proletářství, svoji jedinou a nejpevnější víru.“² Za několik měsíců opět z Paříže píše o svých romantických snech a usvědčuje se tímto výrokem: „Vůbec, to je mé štěstí, že se dovedu vyzout z reality.“³ Další Halasovy dopisy, ale hlavně početné básně z tohoto období, potvrzují narůstání nedůvěry k předkládaným pravdám, skepse

brzy proniká téměř do všech sfér jeho osobnosti; Karlu Schulzovi sděluje: „Jsem prolezlý pesimismem k poezii.“⁴

Tento svár nelze vykládat jako nahodilé střetávání protikladných názorů nebo jako pouhou hru mladého básníka na dobrodružství tvorby. Halasův básnický naturel nebylo možno spoutat programovými tezemi, které v té době oslovovaly a přesvědčovaly většinu jeho generačních druhů; silnější než proklamace víry, básníkem tolikrát potvrzované, byla jeho fascinace krásou. Halas nejen na počátku svého vývoje, ale i později vždy znovu vstupoval do zápasu o poezii, šel odhodlaně za svou básnickou vizí a neváhal přitom i za cenu riskantních počinů překonávat překážky, které se mu stavěly do cesty. Nevadilo mu, že na konci těchto výprav čekalo na něho vystřízlivění, chvíle, kdy „sny narazily o hlavu“ a „už nevzletí“. ⁵ Halasova básnická prvotina znamená nejen překonání poetismu, ale zahajuje také tvůrčí proces, v němž se naplno otevírají zneklidňující otázky směřující k podstatě lidské existence. Halas vyšel z avantgardních programů, nevyhnul se ani jejich ideovým postulátům, ale směřoval umělecky i myslitelsky hlouběji. Odtud vědomí zvláštní antiiluzivnosti, které překvapuje svou věcností v podstatě již vzdálenou poetistické hravosti. Zatímco všechno se jeví jako proměnlivé a nejisté, jedinou jistotu mu představuje smrt; ten „vrabec v hrsti“, protože „život jak polibek Jidáše zradí“. ⁶ To ovšem nevylučuje u Halase, jehož tvorba doslova žila ze střetávání rozporných postojů, nové oslnění krásou, založené na přesvědčení, že poezie „nikdy neumře“, neboť v ní „jednou najdeš svá slova jako terno loterie / a vyhraješ vše.“ ⁷ Básníková gesta i verbální projevy, které provázejí tato vyznání, nás však nesmějí mýlit, jsou to masky, za nimiž se skrývá intenzívně prožívaný vnitřní svár.

Ukazuje se, že slova „víra“ a „skepse“ mají v souvislosti s Halasem složitější sémantickou platnost, nelze je vnímat jako něco vnějšího nebo deklarativního, ale naopak jako niterné dění, v němž promlouvá bytostná touha po hodnotách, přesahující obzor materiálního světa. Halas byl vyznavačem proletářské víry, v nejrůznějších proklamacích se k ní často přihlašoval, jako básník si ale brzy začal uvědomovat překážky, které mu tato víra kladla do cesty. Šlo o složitý proces, v němž sehrávalo nemalou úlohu jeho úsilí o dosažení tvůrčí svobody. Odtud někdy až živelná touha zbavit se všech ideologických limitů, omezujících básníka, přijmout názor o nezbytnosti svobodné volby a nebát se překonávat skutečnosti už jednou poznané. „Smáti se včerejším pravdám jako zítra dnešním“, ⁸ prohlašuje energicky v polovině dvacátých let. V prostoru, jenž výlučně patřil poezii, neexistovaly pro Halase žádné bariéry. Jen tak si lze vysvětlit zvláštnost jeho postavení v literatuře, názorová rozdílnost mu nebránila v navazování upřímného přátelství s Janem Čepem nebo Janem Zahradníčkem. V dopise, v němž děkuje Čepovi za knihu *Dvojí domov*, spontánně přiznává: „Byla mi darována mince, již jsem právě potřeboval“, ⁹ a podobně píše i Janu Zahradníčkovi: „Tvá knížka byla jediná má četba o prázdninách (...) že jsi takový a takový, proto jsi mi blízký.“ V dalším dopise otevřeně vymezuje vzájemnou odlišnost názorů. A opět zde vzniká napětí mezi vírou, jejími limity a poezií: „Ty máš sv. Augustina, a co mám čist já? Komunistický manifest? Je to doopravdy nějaká láska, ty Tvé přísné lesy a tma. Potřeboval bych, aby mě to také profoukalo a strhalo všelijaké to falešné a křiklavé peří.“ ¹⁰

Tato pozice nebyla nikterak snadná, vystavovala Halase konfrontaci s lidmi mu blízkými, ale zcela odlišného ideového založení. Dosvědčuje to mimo jiné jeho stále složitější vztah k St. K. Neumannovi, který se projevil i Neumannově polemice s Halasovými *Starými ženami*. ¹¹ Potvrzuje to také polemičtější tón obsažený v Halasových dopisech adresovaných B. Vác-

lavkovi.¹² Halas tyto kolize neprožíval lehce, vyvolávaly v něm pocit vykořenění a ztráty základních jistot; „co bych za to dal, moci se k něčemu upnout, za něčím jít“,¹³ přiznává se na počátku třicátých let. Jeho básnická tvorba je nyní doslova nabita obrazy deziluze a zániku („smrt rychle zhasí tvář“, „radost minutu stará umírá“, „krásu návratu již snad jen mrtví znají“¹⁴). Neméně silné je i Halasovo prozření naplněné skepsí a vyslovené spontánně jako bolestné přiznání („spotřebována téměř je už víra naše / a šalba krásy stranou světa zve“¹⁵). Charakteristická pro Halase je stále silnější obava z věcí příštích, která ho přivádí takřka na pozici odlišnou od mladistvého optimismu, který vyznával na počátku dvacátých let („v kadlubu smutných Čech / kde krev tak zřídka plane / dej víro ztratiti nám dech / z budoucna jež do nás vane“¹⁶). Václavek ho dokonce v té době charakterizuje jako básníka, který „ve svém fatalismu dospěl až na hranice kvietismu“.¹⁷ O jaký vývojový posun však ve skutečnosti šlo, dokládá nejlépe nejen Halasova básnická tvorba, ale i úvahy, v nichž formuluje přesně svoje krédo. V dopise Mahenovi v roce 1932 se vyznává: „Věřím na věčnost a věřím, že tato chvíle pro její úžas a krásu nemůže nebýt (...). Jak jsou malé revoluce a jak je malé vše před krásou, která je tolik jemná, že projde vším bez poranění, a bude žít věčně nad naším hrobem a nad naší smrtí.“¹⁸ Tato slova jsou pro pochopení Halasovy osobnosti klíčová, pomáhají rozplétat složité předivo jeho myšlenkových pochodů a úvah; neochraňují ho sice před nápozem nových pochybností, ale umožňují mu s nimi se důsledně vyrovnávat. V tom až mučivém kladení otázek jako by docházelo odkrývání pravd v Halasovi kdesi hluboko zasutých. Nešlo o nějaký ústup z původních pozic, způsobený podle Václavka vlivem „nalomené kultury měšťanské“,¹⁹ ale o vědomí nutnosti obohatit vlastní vidění světa o nový rozměr. Tíhnutí k básníkům Čepova nebo Zahradníčkova typu nebylo tedy u něho náhodné.

Polarizace víry a skepse v Halasově tvorbě nebyla vyvolaná vnějšími vlivy; je neuvěřitelné, jak Václavek, jeho generační druh a současně blízký přítel, byl doslova slepý k této tvůrčí situaci. Pochybování o daných pravdách patřilo neoddělitelně k Halasovi samotnému, bylo velkou zkouškou jeho talentu, ve které on bezchybně obstál. Intenzita tohoto napětí zesílila hlavně na počátku třicátých let ve sbírkách *Kohout plaší smrt* (1930) a *Tvář* (1931). Můžeme říci, že Halas svými dispozicemi uměleckými i lidskými byl předurčen k úloze básníka směřujícího k poezii osvobozené od jakékoli služebnosti; byl přesvědčen, že jedině taková orientace dává jeho tvorbě skutečný smysl. Neznamenalo to ale, že by lehce opouštěl jedno stanovisko a přijímal druhé. K Halasovým charakteristickým vlastnostem naopak patřila tvrdohlavost a neústupnost, projevující se obdivuhodným lpěním na jednou přijatých názorech. Bytostné úsilí dobrot se podstaty věcí nevylučovalo možnost vzniku nových pochybností, jeho skepse nespěšně odslabost, ale naopak o myslitelské síle. Halasovou předností byla kritická sebereflexe, kterou dokázal vyjádřit s neobyčejnou básnickou silou. Patřilo k jeho osudovému předurčení neustupovat ani před vyhrocenými tragickými situacemi; málokterý básník u nás je s ním v tom ohledu zcela srovnatelný.

Na počátku dvacátých let, jak víme, se Halasova poezie napájela revolučními iluzemi, v dalších letech instinktivně hledala nové duchovní podněty. Počínaje druhou polovinou let třicátých byl Halas postupně vtahován do postojů a činů, ovlivňovaných příchodem stále dramatičtějších poměrů. Slovo „víra“ v jeho verších vyznívá nyní jako nutnost, kterou nelze za těchto okolností nepřijmout. „Chci věřit jak ti druzí / toť celá vůle má“,²⁰ čteme ve sbírce *Dokořán* (1936). Užívání náboženských a biblických výrazů, které jsme mohli vysledovat i v předchozích básnických sbírkách, je četné i nyní, neznamená nové zduchovenění, ale dodává

jeho obraznosti aktualizovaný význam („knihy hříchů“, „matka sedmibolestná“, „hořká slitovnice“, „hůl Mojžíšova“ad.). Halasova tvorba se objektivizuje, ale nezaniká ani její monolog subjektivně motivovaný a vypovídající o jeho zápasu s existenciální úzkostí („V košíku snu do smrti tiše vtékám (...) já odevzdal se spodním černým řekám“²¹). Lze také zaznamenat první vývojové posuny: verše naplněné dosud křehkou melancholií ustupují veršům apelační povahy a dochází k postupné proměně básnickovy výpovědi. Zneklidňující otázky, naplněné pocity niterného dění, nahrazují výrazy, které díky své jednoznačnosti a úspornosti vyznívají jako apel („Sevřete hrdla sirén / ať ječí do větry / jen mečem a ne mírem / lze vejít do slávy“²²). Překvapuje, jak Halas za této situace se dokázal skutečně „dokořán“ otevřít válkou ohroženému světu a přesně pojmenovat i vlastní místo v něm („Nikde nebýti ó Nikde ty má zemi / srostenec všech nocí sám tak mezi všemi“²³).

Torzo naděje (1938) vzniklo díky neobyčejnému nasazení básnickovy vůle, která byla nepochybně podnícena dramatickými okamžiky na sklonku třicátých let. Tolikrát vyznávaná touha po jistotách se už neproměňuje v pocity marnosti a nepřelévá se ani do bolestné melancholie; postavení básníkovo určuje především nekompromisní soud: „rosoly lží tuň víry v moci mají“ a „za hadry hesel duše zahrává“.²⁴ Někdejší „já“, často postihované zoufalstvím a úzkostí, našlo nejen novou jistotu, ale i nový výraz, promluvilo naléhavě v emotivně psaných básních, jako je *Zpěv úzkosti*, *Praze* nebo *Mobilizace*. Ludvík Kundera tento proces přesně charakterizoval jako proměnu „bytosné tragičnosti v klad“.²⁵ Úlohou básníka je směřovat od intimity a vlastní uzavřenosti navenek a „dorůst k darování“. Nově dosažená jistota je provázána úzkostí jiného druhu, vzniká za velmi vypjaté situace pod dojmem bezprostředního ohrožení národa. Tyto postoje se promítají do Halasových veršů. Tato proměna, jakkoli důsledná, neznamená však zlom nebo totální popření předchozí tvorby. Básně z té doby naopak překvapivě potvrzují její kontinuitu, zárodky *Torza naděje* můžeme spolehlivě vysledovat v předchozích sbírkách. Halasův svár „víry“ a „skepse“ přes své vyhocené krajní polohy neztrácel nikdy ze zřetele vědomí autentického lidství, cesta k dalšímu vývoji proto zůstávala pro něho vždy otevřená.

Nelze zapomínat, že paralelně s *Torzem naděje* vznikaly básně Halasem později zařazené do sbírky *V řadě* (1949), která obsáhla i tvorbu let následujících. Zde se potvrzuje nejen Halasovo úsilí ztotožnit se s úlohou básníka jako mluvčího národního společenství, ale také jeho vůle přijmout novou vizi, formovanou ideovými tendencemi, které vznikly jako přímý důsledek poválečných historických proměn. I když se Halas nechává strhnout nadšením té doby, ve svém základním postoji k poezii se nemění a nevzdává se přesvědčení o nezbytnosti tvůrčí svobody. V úvaze o poezii, kterou zformuloval již na počátku války a znovu se k ní vrátil bezprostředně po ní, dokazuje, že básník „nesmí být rozvodnou deskou nějaké síly, kterou neovládá, (...) musí žárlivě střežit záviděnou svobodu svou i poezie proti všem (...)“, podle něho „poezie je krví svobody“.²⁶ Ukazuje se, že Halas se prostě nemohl vyhnout svému jedinečnému předurčení: zůstával vyznavačem své „víry“ i „skepse“, a to i v čase, který stavěl na jednoznačných pravdách a nebyl básnickovým pochybnostem nakloněn. Díky tomu se už brzy po válce dostal do paradoxní situace. Doba, na kterou se tolik „těšil“ za války a od které tolik očekával, mu přinášela jedno zklamání za druhým. Halasova citlivá duše byla nyní vystavena pochybnostem mnohem bolestnějším a osudovějším než dříve. Mnohé už předznamenávají jeho úvahy na sklonku války; v dopise Janu Čepovi, psaném v lednu 1945, čteme: „Stále ještě věřím, že lidstvo se vzpamatuje a duch převládne (...) socialismus musí počítat s tajemstvím, musí připustit metafyziku a z toho předstupně bude se moci jít dál a hloub.“²⁷

Nelze také nevidět, že mezi Halasovými úvahami o příští podobě světa, které vznikaly za války, a jeho vlastní tvorbou existuje přirozená souvislost. To ovšem neznamená, že by se jeho myšlenky převtělovaly bezprostředně do básnických textů. Jde o složitý tvůrčí proces, v němž zřetelně polarizuje duchovní svět básníkův, jeho lidská zkušenost, a vize přerůstající do sugestivního básnického obrazu. Projekty *Hlad* a *Potopa* představují tvůrčí linii, která vzniká a vyvíjí se takřka souběžně s tvorbou uloženou zpočátku do *Torza naděje* a později do sbírky *V řadě*. Zvláště *Potopa* byla koncipována tak, aby se stala jakousi syntézou Halasova poznání, ve kterém jako by se završoval jeho předchozí umělecký i myšlenkový vývoj. Podobně jako například v *Jobově noci* Františka Hrubína zjišťujeme také u Halase záměr vytvořit básnickou skladbu o zániku starého a současně zrodu nového světa. Vizionářská podoba tohoto záměru, v níž přežívalo něco i z někdejších Halasových revolučních ideálů, v nových poměrech nenašla už odpovídající tvůrčí klima. Halas se ocitl v situaci, která mu dokončení projektu *Potopy* z vnějších i vnitřních příčin neumožnila. Veřejné funkce, kterým se nedokázal vyhnout, ho odváděly od básnické tvorby, a hlavně svět, s nímž byl nyní konfrontován, se již podstatně vzdálil od jeho původních představ.

Řekli jsme několikrát, že pro Halase nebylo snadné opouštět jedno a přijímat druhé, v poválečné době se mu začal doslova před očima ztrácet prostor nezbytný pro poezii. To, co donedávna patřilo k základům Halasovy „víry“, se teď značně vzdalovalo jeho představě a dostávalo podobu, která ho znepokojovala. Nastal čas nové básnickovy skepse. Sbíрка *A co?* to přesvědčivě dokazuje; otazník provokativně umístěný v jejím názvu míří nejen k samotnému básníkovi, jak potvrzují básně *Citáty*, *Starost tmy*, *Osudy* a hlavně klíčový text *A co básník*, ale oslovuje stejně naléhavě i jeho okolí. V básni *Osudy* konstatuje věčně „Jsi spoluviník / ty odpadlíku“. A verše jako „Pták hlas Pták svoboda Pták prostor“ a „Proti přitažlivosti zemské / do výšky volím pád“ potvrzují narůstání Halasovy vůle překročit hranici nových limitů a omezení. Svět se odpoutával od tragedie války a zapomínal na nedávné utrpení, pragmatičnost, která v něm začala převládat, Halase zraňovala na každém kroku. V dopise Bohumilu Polanovi své obavy vyslovuje otevřeně: „Ted' by mělo začít něco, čemu říkám láska k socialismu, ale nikde to nevidím (...). K zblití. (...) Ta úřední euforie a ta předstíraná idyla, že je všechno v pořádku, mě děsí.“ Halas se takto vyjadřuje už k poúnorovým poměrům a předvídá jasnozřivě svůj osud, přesněji osud svého díla, které se také zanedlouho stalo předmětem jednostranné ideologické kritiky. „Je mi hrozně jedno“, píše v tomto dopise, „jestli budu prohlášen za idealistu, naivku, trockistu, nebo nevím, čím. Rozhřeším si to sám a nechci se nikdy před sebou hambat.“²⁸ Halasovi šlo jako opravdovému básníkovi o svobodnou výpověď, nemohl se podřídit moci, která by ho ovládla a vnutila mu cizí názor. Nejpresněji to vyjádřil v klíčových verších své poslední sbírky, chtěl „sám sebe psát“ i za cenu, že bude „vytržen z Poezie (...) Nešťastně šťasten“.

Summary

Jiří Svoboda: Contention of Faith and Scepticism in František Halas' Poetry

The poetic work of F. Halas, a distinguished poet of 20th century, could be interpreted as a contention of the antithetical attitudes of faith and scepticism. Although Halas' life and work had leftist leanings, as an artist he always aimed to achieve deeper spiritual dimensions in his poetry. Halas' contention of faith and scepticism seems to dominate in the collections of poetry *Kohout plaší smrt* (1930) and *Tvár* (1931). Halas' work substantially changes in the second half of 1930ies, in the time of the imminent World War II, as could be seen in the book of poetry *Dokořán* (1936). This trend culminates in *Torzo naděje* (1938) and *V řadě* (1949) where Halas expressed his fear for the fate of the Czech nation and bore witness to dramatic war events. The complexity of Halas' development manifests itself even in the last book of poetry *A co?*, which responds to the complicated post-war situation resulting eventually in the loss of democracy in contemporary Czechoslovakia. In 1949 Halas suddenly dies. Shortly after his death Halas' poetic work criticised from one-sided ideological standpoints.

-
- ¹ Dopis Josefu Florianovi (Brno 15. 5. 1919). In: F. Halas: *Dopisy*, ed. J. Halas a L. Kundera. Torst, Praha 2001, s. 7.
- ² Dopis Bedřichu Václavkovi (Paříž 24. 3. 1925). Tamtéž, s. 19.
- ³ Dopis Bedřichu Václavkovi (Paříž 6. 4. 1925). Tamtéž, s. 29.
- ⁴ Dopis Karlu Schulzovi (Židenice 8. 7. 1926). Tamtéž, s. 54.
- ⁵ Stejnomená básně ze sbírky *Sépie*. In: F. Halas: *Básně*. Československý spisovatel, Praha 1957, s. 57.
- ⁶ Z básně *Vzkaz*, sbírka *Sépie*. In: F. Halas: *Básně*. Československý spisovatel, Praha 1957, s. 82.
- ⁷ Z básně *Poesie*, sbírka *Sépie*. In: F. Halas: *Básně*. Československý spisovatel, Praha 1957, s. 91.
- ⁸ F. Halas: „Dadaismus“. In: F. Halas: *Imagena*, ed. J. Brabec a F. X. Halas. Odeon, Praha 1971, s. 517.
- ⁹ Dopis Janu Čepovi (Praha 8. 6. 1927). In: F. Halas: *Dopisy*, ed. J. Halas a L. Kundera. Torst, Praha 2001, s. 62.
- ¹⁰ Dopis Janu Zahradníčkovi (Praha 1. 9. 1930. Praha 2. 2. 1931). Tamtéž, s. 74, s. 76.
- ¹¹ Jde o Neumannovu básnickou skladbu *Starí dělníci* (1936).
- ¹² Např. Halasův dopis Bedřichu Václavkovi z přelomu roku 1937/38. In: F. Halas: *Dopisy*, ed. J. Halas a L. Kundera. Torst, Praha 2001, s. 136–139.
- ¹³ Dopis J. Zahradníčkovi (Praha 19. 8. 1931). Tamtéž, s. 81.
- ¹⁴ První dva citáty jsou ze sbírky *Kohout plaší smrt*, básně *Smrt* a *Tlení*. In: F. Halas: *Básně*. Československý spisovatel, Praha 1957, s. 112, s. 114. Třetí citát ze sbírky *Tvár*, báseň *Podzim*. In: Tamtéž, s. 140.
- ¹⁵ Sbírká *Tvár*, báseň *Je čas*. Tamtéž, s. 171.
- ¹⁶ Báseň *Víra*, verze je z dopisu jeho ženě z 15. 5. 1931. Viz F. Halas: *Krásné neštěstí*, ed. L. Kundera a J. Brabec, Československý spisovatel, Praha 1969, s. 229.
- ¹⁷ B. Václavek: „Svár básníka a díla“. In: *Tvorbou k realitě*. Index, Olomouc 1937, s. 25–38.
- ¹⁸ Dopis J. Mahenovi (Praha 5. 2. 1932). In: F. Halas: *Dopisy*, ed. J. Halas a L. Kundera. Torst, Praha 2001, s. 85.
- ¹⁹ B. Václavek: „Svár básníka a díla“. In: *Tvorbou k realitě*. Index, Olomouc 1937, s. 25–38.
- ²⁰ Báseň *Verše*. In: F. Halas: *Básně*. Československý spisovatel, Praha 1957, s. 230.

- ²¹ Báseň *Přiznání*, sbírka *Dokořán*. Tamtéž, s. 229.
- ²² Báseň *Vzkaz*. Tamtéž, s. 238.
- ²³ Báseň *Nikde*. Tamtéž, s. 246.
- ²⁴ Báseň *Deset ran egyptských*, sbírka *Torzo naděje*. Tamtéž, s. 271.
- ²⁵ L. Kundera: *František Halas, o životě a díle / 1947–1999*. Atlantis, Brno 1999, kap. „Drama roku osmatřicátého“, s. 125–127.
- ²⁶ F. Halas: *O poezii*. Samostatný bibliofilský tisk, V. Picka, Praha 1946. Esej Halas mnohokrát přepracoval, vznikala od počátku 30. let. Textové varianty a genezi eseje podali L. Kundera a F. X. Halas ve svazku F. Halas: *Imagena*. Československý spisovatel, Praha 1971.
- ²⁷ Dopis Janu Čepovi (Praha, začátek ledna 1945). In: F. Halas: *Dopisy*, ed. J. Halas a L. Kundera. Torst, Praha 2001, s. 246.
- ²⁸ Dopis Bohumilu Polanovi (Lázně Jeseník 28. 3. 1948). Tamtéž, s. 290.

